Η Εποχή της ελαστικής συσσώρευσης: "Πτητικότητα" του Κεφαλαίου και μαζική προσωρινότητα της εργασίας

"Σχήματα ελαστικοποίησης της εργασίας: Το "υπερπλήρες" της αυτοκρατορείας του εφήμερου.

Από τα μέσα της δεκαετίας του '70, ο φορντικός τρόπος ανάπτυξης εισήλθε σε ανοικτή κρίση, καθώς η ορμή του ανακοπτόταν από τη συνέργεια μιας κρίσης αποτελεσματικότητας και μιας έλλειψης νομιμοποίησης. Οι νέες στρατηγικές κεφαλαιοκρατικού εκσυγχρονισμού, οι οποίες τέθηκαν σε λειτουργία για να ανακάμψουν την κατάσταση, υψώνουν την "ελαστικότητα" σε καθολικό στόχο. Σ' ένα πολιτικό και οικονομικό περιβάλλον όπου η συνέχιση των "αυστηρών συμβάσεων" του φορντισμού αντιμετωπίζει οξύτατες αντιθέσεις, οι δυνάμεις του κεφαλαίου κατέληξαν να προεικονίζουν τη γενική κινητοποίηση του συνόλου των συντελεστών της παραγωγής. Από το γεγονός αυτό, οι κοινωνικές μορφές τις οποίες παίρνει ο κεφαλαιοκρατικός καταμερισμός της εργασίας, γίνονται ο επιλεκτικός στόχος ενός πυρετώδους νεο-καπιταλιστικού ακτιβισμού. 'Ετσι άρχισε το κυνήγι εναντίον κάθε αυστηρότητας, ο πόλεμος (που συχνά παρουσιάζεται ως αμυντικός) εναντίον κάθε είδους αρχαϊσμού. Επείγει, φαίνεται, η εξάρθρωση των θεσμών, των καθιερωμένων πρακτικών, και των νοητικών παραστάσεων, οι οποίες εμποδίζουν τη μαχητική ενότητα της επιχείρησης για να αναμορφώσει τον κοινωνικό ιστό σύμφωνα με το τρίπτυχο: "ανανέωση, έλεγχος, βελτίωση"!

Παραδόξως, σε μια περίοδο όπου η πίστη στην ιδέα της προόδου έχασε την ελκτική της δύναμη, το τεκτονικό κίνημα του εκσυγχρονισμού αποτελεί το ενυδρείο ενός πρακτικά ήπιου προοδευτισμού. Ας είναι ήσυχοι οι αξιοσέβαστοι "μεταμοντέρνοι" στοχαστές μας: πρόκειται για μια τάση βελτίωσης δομημένη στο εφήμερο, για ένα προοδευτισμό μικρο-οικονομικό, ο οποίος δεν ολοκληρώνεται σε κάποια κοινωνική "Μεγάλη Αφήγηση". Το ζήτημα είναι να είσαι up to date και όχι σύγχρονος, να ζεις μάλλον με "ελεύθερη ένωση" περιορισμένης διάρκειας παρά να σιγοψήνεσαι με ένα γάμο δια βίου, να κατατρώγεσαι με τα αδιέξοδα. Ελλείψει "οραματισμού" (με την ισχυρή έννοια του όρου) ο εκσυγχρονισμός θα πρέπει να ικανοποιηθεί με "προ-βλεπτές", αν όχι με διαχειριστές. Τέλος οι υπο-

Ο Μ. Βακαλούλης είναι Διδάκτωρ Φιλοσοφίας του Πανεπιστημίου Paris-Nanterre. Το γαλλικό πρωτότυπο δημοσιεύθηκε στο περιοδικό *L' Homme et la Société*, 109, 1993)

σχέσεις για ένα φωτεινό μέλλον. Από τη στιγμή που προτεραιότητα γίνεται η επιβίωση, δεν μένει παρά να εξοπλισθούμε εναντίον των κινδύνων και της αβεβαιότητας που συνοδεύουν τη θραύση των πλαισίων της φορντικής ανάπτυξης. Καλύτερα ο τρόμος χωρίς τέλος, από το τρομερό τέλος.

Ας ακριβολογήσουμε. Αν σήμερα οι δυνάμεις του κεφαλαίου "ατενίζουν στρατηγικά" την εργασία, αυτό γίνεται αποκλειστικά με αντικειμενικό σκοπό μια περισσότερο προωθημένη ορθολογικοποίηση των τρόπων εξαγωγής υπεραξίας. Και εφόσον η υπεραξία δεν είναι απλώς ένα μετρήσιμο μέγεθος (μια ποσότητα προϊόντος ή αξίας) αλλά, πριν απ' όλα, η ειδοποιός μορφή μιας κοινωνικής διαδικασίας[1], η δόμηση μιας επιθετικής κεφαλαιοκρατικής ελαστικότητας είναι μια ιστορική διαδικασία υλικού μετασχηματισμού των όρων εκμετάλλευσης. Η θέση αυτή συνεπάγεται ότι οι τρόποι ελαστικοποίησης: 1) τεχνικής, 2) οργανωτικής και 3) αριθμητικής (δηλαδή που αφορούν τον αριθμό του ενεργού πληθυσμού που χρησιμοποιείται), παρά τη διαφορότητα των αντίστοιχων διαδρομών τους, πρέπει να συγκλίνουν προς ένα κοινό σημείο: την εντατικοποιημένη αναπαραγωγή των κεφαλαιοκρατικών σχέσεων παραγωγής.

'Αρα, η συγκεκριμένη τους ανάλυση μένει να γίνει. Είναι αλήθεια ότι οι τρόποι ελαστικοποίησης καλύπτουν πολυάριθμες περιοχές: την αγορά εργασίας, το χρόνο και την οργάνωση της εργασίας, την παραγωγή και τις παραγωγικές τεχνολογίες, το συμβόλαιο εργασίας, τη δομή των απασχολήσεων και των ειδικεύσεων, τις νοητικές παραστάσεις κ.λπ. Είναι επίσης αληθινό ότι οι διάφορες στρατηγικές ελαστικοποίησης στηρίζονται στις νέες τεχνολογίες αυτοματισμού, προκειμένου να εντατικοποιήσουν την κινητικότητα του εργατικού δυναμικού και των παραγωγικών ροών. Η δραστηριότητα αυτή επηρεάζει το θεσμικό πλαίσιο της κρατικής ρύθμισης των κεφαλαιοκρατικών σχέσεων παραγωγής. Η "αποδέσμευση" του κράτους δεν σημαίνει διόλου λιγότερο κρατικό παρεμβατισμό[2], (ο νομοθετικός πυρετός της απορύθμισης αποτελεί παραδειγματική απεικόνηση), αλλά μια ειδικού τύπου αναδιοργάνωση της παρουσίας του Κράτους στο εσωτερικό των σχέσεων παραγωγής, αναδιοργάνωση η οποία αποβλέπει να ενθαρύνει την ιδιωτική επιχείρηση και να προωθήσει την χρηματική έκφραση του συνόλου των συνιστωστών της αξίας της εργατικής δύναμης.

Είναι σημαντικό να υπογραμμισθεί, σ' αυτό το σημείο της ανάλυσης, ότι η ανάπτυξη των πρακτικών ελαστικοποίησης (που σχετίζεται ευρέως, αλλά όχι αποκλειστικά με την παρουσία των νέων τεχνολογιών) δεν σημαίνει αναγκαστικά "φωτισμένη διαχείρηση" της εργασίας από το κεφάλαιο. "Αυτό που είναι φανερό", παρατηρεί ο John Tomaney "είναι ότι οι εργάτες στις αναπτυγμένες κεφαλαιοκρατικές χώρες αντιμετωπίζουν πολλές μορφές ελαστικοποίησης· Αυτές περιλαμβάνουν την απαίτηση για ένα πολυδύναμο και μια κινητικότητα των εργασιών, την χαλάρωση των περιορισμών του συμβολαίου εργασίας, την απορύθμιση των μισθών και της εγγύησης τους, και την εγκατάλειψη των κανόνων που παρεμποδίζουν τα προνόμια της εργοδοσίας. 'Οπως παρατηρεί ο Boyer,

αυτό δεν οδηγεί σε χειραφετητικές μορφές της οργάνωσης της εργασίας. Το μεγαλύτερο μέρος των δεικτών οι οποίοι μετρούν την ανάπτυξη των διαφόρων μορφών ελαστικότητας στις χώρες του OCDE, υποδηλώνουν το αντίθετο[3]".

Αυτό σημαίνει ότι οι πρακτικές ελαστικοποίησης, έχοντας ως κύριο αντικειμενικό σκοπό τη μέγιστη αποδοτικότητα της παραγωγικής διαδικασίας, υποδηλώνουν ένα ανώτερο βαθμό διευθυντικής ρύθμισης της οργάνωσης της παραγωγής και της εργασίας: Η ελαστικότητα, συνεπικουρούμενη "υλικά" από τις νέες τεχνολογίες της πληροφορικής, μεταφράζεται σε μια ρευστοποιημένη διαχείριση της εργασιακής διαδικασίας, τη λειτουργική ενσωμάτωση της εργατικής δύναμης, την απο-περιχαράκωση των ιεραρχιών της επιχείρησης, την αποκέντρωση των παραγωγικών μονάδων και την ενδολειτουργική τους συσχέτιση κ.λπ. Εφεξής ο συγκεντρωτισμός της λήψης των αποφάσεων (η διεύθυνση από απόσταση) είναι τεχνικά και επιχειρησιακά συμβατός με μια σχετικά λειτουργική αυτορύθμιση των διαφόρων μονάδων που είναι διασπαρμένες στο χώρο της επιχείρησης. Εξάλλου, η ανάθεση σε "έξω", μιας σειράς εργασιών (σχετικά ποιοτικά κατώτερων), με τη μορφή υπεργολαβιών, αντικατοπτρίζει μια γενική άνοδο των δεξιοτήτων, δοθέντος ότι η επιχείρηση ταυτίζεται με το σκληρό πυρήνα της (την εσωτερική διαδικασία). Εντούτοις η πραγματικότητα πρέπει να ειπωθεί με περισσότερες αποχρώσεις, αν αντιμετωπίσουμε *τον χώρο-επιχείρηση στην ολότητά του*.

Αλλά όλα αυτά δεν είναι εύκολα. Ας σημειώσουμε ότι η εμπειρική απόδειξη είναι ανεπαρκής και επιλεκτική, δηλαδή προσανατολισμένη αποκλειστικά σε ορισμένους τομείς αιχμής. Ενώ είναι αναμφισβήτητο ότι το κεφάλαιο - αντιμέτωπο με τη ρευστότητα της αγοράς, με μια ένταση του ενδοκαπιταλιστικού ανταγωνισμού, άν όχι με μία στενή οριακή δυνατότητα κερδοφορίας - αντλεί ένα μεγάλο πλεονέκτημα από τα ελαστικά καθεστώτα εργασίας, "είναι δύσκολο να επιτύχουμε μια συνολική θεώρηση, επειδή ο αντικειμενικός σκοπός αυτής της ελαστικότητας είναι να ικανοποιήσει τις ανάγκες, συχνά εξαιρετικά ειδικές, κάθε επιχείρησης"[4]. Το κεντρικό ερώτημα γύρω από το οποίο πολώνεται η συζήτηση, αφορά την αποτίμηση του στρατηγικού φορτίου της ελαστικής ειδίκευσης, της κατάλληλης κεφαλαιοκρατικής απάντησης στην κρίση του φορντισμού[5]. Το θεωρητικοπολιτικό διακύβευμα της συζήτησης συγκεφαλαιώνεται σε τούτο: Η αναδόμηση των παραγωγικών συστημάτων και του συνόλου της υλικής βάσης του φορντισμού, παραπέμπει στην τασιακή ηγεμονία τωνν μεταφορντικών κεφαλαιοκρατικών πρακτικών; Αν αυτό συμβαίνει, τότε η ελαστική ειδίκευση θα ήταν η υποχρεωτική δίοδος κάθε βιώσιμης στρατηγικής κεφαλαιοκρατικής ορθολογικοποίησης και μακροπρόθεσμα, η προνομιακή διαδρομή που θα μπορούσε να εξασφαλίσει την εγκατάσταση ενός νέου προτύπου ανάπτυξης.

Προσδιορίζω εδώ τη σημασία του όρου *ελαστική συσσώρευση*. Με την έννοια αυτή εκφράζω τη "συνύπαρξη" -αντιφατικά αρθρωμένη- μεταξύ διαφόρων τομέων του παγκοσμιοποιημένου πεδίου κεφαλαιοκρατικής συσσώρευσης, οι οποίοι οργανώνουν την παραγωγική κατανάλωση της εργατικής δύναμης

(αλλά και τους κοινωνικούς τρόπους της αναπαραγωγής της) σύμφωνα με εργοστασικά καθεστώτα και νόρμες θεσμικής ρύθμισης θεμελειακά διαφορετικές. Αυτή η "συνύπαρξη" δεν πρέπει να νοείται με όρους επαλληλίας. Στην πραγματικότητα οι διάφοροι τομείς συσσώρευσης αλληλοδιεισδύουν και αλληλοεπικαλύπτονται κινούμενες από το άνισο και συνδυασμένο παιχνίδι του νόμου της συσσώρευσης. Η ένοια της "συνύπαρξης" δεν υποδηλώνει ένα τρόπο άρθρωσης ανάμεσα σε γεωγραφικούς χώρους αναγκαστικά ξεχωριστούς: στο εσωτερικό της ίδιας γεωγραφικής περιοχής, αν όχι κάτω από την ίδια στέγη, συνδιάζονται πολλοί τύποι παραγωγικής διαδικασίας και εκμετάλλευσης. Το θεμελιακό σημείο εδώ είναι ότι το κεφάλαιο αρθρώνει όχι μόνο συγκεντρώνοντας διαφορετικούς τομείς, αλλά και παράγει το δικό του χώρο πολωμένης και πολωτικής ανάπτυξης. Έτσι, οι διάφοροι τομείς της ελαστικής συσσώρευσης δεν προϋπάρχουν από τον τρόπο άρθρωσής τους, άρα από τη συσχέτιση η οποία δομεί την ιδιοτυπία τους. Καλύτερα, υπάρχει ένας αιτιακός δεσμός ανάμεσα στην άνιση ανάπτυξη των τομέων. Η θέση αυτή συνεπάγεται ότι δεν μπορούμε να αναλύσουμε έναν ειδικό τομέα σύμφωνα με το σχήμα πρόοδος/καθυστέρηση, σε σχέση με τον πιο "αναπτυγμένο" τομέα.

Η ελαστική συσσώρευση συνδέεται στενά με την κρίση του φορντισμού, αλλά δεν θα πρέπει να θεωρηθεί σαν μια νέα "μετα- φορντική" εποχή. Στην πραγματικότητα, ενώ απέχει πολύ από το να εκφράζει ένα ελαστικό τρόπο παραγωγής με δεσπόζουσα τάση την πληροφορική, συγκεφαλαιώνει την ασύμμετρη σύμπτωση πολλών τύπων κεφαλαιοκρατικής ανασυγκρότησης, οι οποίοι λειτουργούν σε διαφορετικά κοινωνικά περιβάλλοντα, μιας ήδη διεθνοποιημένης συσσώρευσης. Οι διάφοροι τύποι αναδόμησης δεν είναι το υποπροϊόν ετερογενών τεχνολογικών επιλογών. Οι τεχνολογικές επιταγές και δυνατότητες πρέπει μάλλον να εξηγηθούν σε ότι αφορά το χαρακτήρα της κοινωνικής δόμησης, χρήσης και διάδοσης τους[6]. Μ' αυτό τον τρόπο η ελαστική συσσώρευση συγκεφαλαιώνει ένα σύμπλεγμα πρακτικών οι οποίες υλοποιούν το ηγεμονικό σχέδιο ενός μπλοκ κοινωνικών δυνάμεων οι οποίες αγωνίζονται να αναπαράγουν το κεφάλαιο ως κοινωνική δύναμη. Σε μια ιστορική περίοδο η οποία σημαδεύεται από τον κλονισμό των βεβαιοτήτων και την ανατροπή των κυρίαρχων προοπτικών, ο ελαστικός εκσυγχρονισμός είναι αφενός το βάλσαμο που "γλυκαίνει" τις ρωγμές στο σώμα του φορντισμού και αφ' ετέρου το μέσον που θα εκπληρώσει την "αποστολή" προληπτικής αποδιοργάνωσης των αγώνων.

Στην προτεινόμενη διάκριση κρατώ τον όρο ελαστική ειδίκευση για να ονομάσω το μέρος της ελαστικής συσσώρευσης το οποίο συνήθως καλείται "μεταφορντικός χώρος"[7]. Ο όρος αυτός, παρά την αναλυτική του ισχνότητα, αντιπροσωπεύει διάχυτους, διαλυμένους και διασπασμένους παραγωγικούς τόπους, οργανωμένους σύμφωνα με τις αρχές της προγραμματίσιμης ελαστικής αυτοματοποίησης (στο επίπεδο της σύλληψης, της κατασκευής, της διαχείρησης). Οι μορφές της νέας παραγωγικής τάξης την οποίαν επικαλύπτει η ελαστική ειδίκευ-

ση, υλοποιούν ένα σχέδιο με ηγεμονική φιλοδοξία: το σχέδιο της οργανικής ανασύνθεσης της μαζικής μηχανοποιημένης παραγωγής, η οποία χαρακτήριζε το φορντισμό. Ο εμβληματικός παραγωγικός τόπος της ελαστικής ειδίκευσης είναι το ελαστικό ατελιέ. Αυτό το τελευταίο υποσκελίζει το φορντικό εργοστάσιο, το οποίο χαρακτηρίζεται από λειτουργικές και οργανωτικές ιεραρχίες πολύ άκαμπτες, καθώς και από το τρωτό το οποίο χαρακτηρίζει τις τεράστιες συγκεντρώσεις. Στη θέση των ομοιολειτουργικών μηχανικών συνόλων και των υπέρ-ειδικευμένων πόστων εργασίας που χαρακτηρίζουν το φορντισμό, οι νέες πολυδύναμες τεχνολογίες επιτρέπουν νέες οικονομίες του παραγωγικού χρόνου, υποταγμένες στις νέες οικονομικές αναγκαιότητες της κεφαλαιοκρατικής αξιοποίησης. Συγκεκριμένα, είμαστε μάρτυρες μεταλλαγών που επηρεάζουν τη δομή του προϊόντος (επιταχυνόμενη ανανέωση της γκάμας των προϊόντων, της ποιότητας και της αξιοπιστίας τους, "προσωποποίηση" των προϊόντων: μικρές σειρές, κ.λπ), τη διαχείριση των αποθεμάτων (με ευθύγραμμες ροές)[8] τα παραγωγικά συστήματα ("διείσδυση" στις θέσεις εργασίας των αυτόματων βιομηχανικών χειριστών, περιορισμός των εργασιών που συνδέονται με τη φάση της κατασκευής, και αύξηση των εργασιών που σχετίζονται με την οργάνωση/ροή της παραγωγής, υποταγή του ρυθμού παραγωγής στις διακυμάνσεις ζήτησης και των συνθηκών εμπορευματοποίησης των προϊόντων, οριζόντια κυκλοφορία της πληροφορίας, κ.λπ) τέλος, την κοινωνική οργάνωση του κεφαλαιοκρατικού καταμερισμού της εργασίας.

Η ελαστική ειδίκευση (στη συνέχεια θα χρησιμοποιώ αδιάκριτα τους όρους ελαστική ειδίκευση και μετα-φορντισμός), ενώ αντιπροσωπεύει ένα νέο άλμα προς τα εμπρός των κεφαλαιοκρατικών σχέσεων της έντονης συσσώρευσης (σχετική υπεραξία), φαίνεται να εγκαθιστά ένα, προς το παρόν πάρα πολύ εύθραυστο πλαίσιο και σίγουρα πολύ στενό, για να επιτρέψει ένα νέο μακρύ κύμα κεφαλαιοκρατικής ανάπτυξης. Κι' αυτό για δύο λόγους, οι οποίοι στο βάθος δεν είναι παρά δύο όψεις του ίδιου προβλήματος. Κατ' αρχήν, είναι αναμφισβήτητα δύσκολο να αποτιμηθεί το σχετικό βάρος του μεταφορντικού πειραματισμού στο πλαίσιο του συνόλου των στρατηγικών του κεφαλαιοκρατικού εκσυγχρονισμού. Αν οι στρατηγικές της ελαστικής ειδίκευσης έχουν ως λειτουργικό θέατρο τον πιο "προωθημένο" τομέα της ελαστικής συσσώρευσης, μένει να αποδειχθεί ότι θα μπορέσουν να ασκήσουν μια ηγεμονική επίδραση στους άλλους "προ-μεταφορντικούς" τομείς. Το να υπερτιμήσουμε τη δυναμική της μεταφορντικής συνιστώσας ή, πράγμα που σημαίνει το ίδιο, να παραγνωρίσουμε τη δυναμική όλων των υπόλοιπων,θα οδηγήσει σε καταχρηστικά συμπεράσματα[9]. Ο δεύτερος λόγος συνίσταται στο γεγονός ότι η ελαστική ειδίκευση αποκτά την πραγματική της σημασία στο ευρύτερο κοινωνικό πεδίο των σημερινών μετασχηματισμών του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής (πεδίο το οποίο ορίζω ως εποχή της ελαστικής συσσώρευσης). Η υπόθεση που υποστήριξα συνεπάγεται, στο επίπεδο των κατηγοριών, ότι η έννοια του "μεταφορντισμού" δεν μπορεί να διεκδι-

κήσει μια αναλυτικο- εξηγητική ικανότητα έξω από την έννοια της ελαστικής συσσώρευσης. Για να παραθέσω τα λόγια του Michael Rustin: " Είναι επιτακτικό να συνδέσουμε τον μετα-φορντισμό με την ολότητα των στρατηγικών του κεφαλαίου και να θεωρήσουμε τα στρατηγικά πολιτικά προβλήματα από την άποψη των κοινωνικών σχέσεων του συνόλου του σύγχρονου τρόπου παραγωγής και όχι απλώς από ένα μόνο, προωθημένο τομέα του τελευταίου"[10].

Σ' αυτό το εννοιολογικό πλαίσιο, η ανάκτηση δυναμισμού της συσσώρευσης εγγραφόμενη σε μια μακρά διάρκεια (νέο καθεστώς αύξησης) δεν είναι απλώς ζήτημα μιας ευτυχισμένης συνάντησης ανάμεσα στον προωθημένο καπιταλισμό και στο νέο τεχνολογικό κύμα. Μια "ελεγχόμενη" και βιώσιμη έξοδος από την κρίση του φορντισμού δεν είναι νοητή παρά μόνο στη βάση μιας ελαστικής άρθρωσης ανάμεσα στις επάλληλες μορφές της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής που θα ήταν σύμφωνη με το νόμο της συσσώρευσης, ενώ το ερώτημα του κρίσιμου ρόλου του μεταφορντισμού σ' αυτή τη διαδικασία, θα παρέπεμπε στους πρακτικούς τρόπους αυτής της άρθρωσης. Έτσι, το πρόβλημα της ικανότητας της ελαστικής ειδίκευσης, να παράσχει το πραγματικό πλαίσιο ενός νέου προτύπου ανάπτυξης, παραπέμπει στην ικανότητα του να καθορίσει τον τρόπο ελαστικής άρθρωσης του συνόλου των τομέων της παγκοσμιοποιημένης κεφαλαιοκρατικής συσσώρευσης. Πράγμα που μένει να αποδειχτεί.

Προς μια "ολοκληρωμένη" κανονικοποίηση της εργασίας

Η "πτητικότητα" του κεφαλαίου έχει ως αντίστοιχο την "ολοκληρωμένη" οργάνωση της εργασίας. Ο κοινωνικός καταμερισμός της εργασίας, ο ειδικός τύπος κεφαλαιοκρατικού ελέγχου επί της εργατικής δύναμης, ο καθορισμός των προσόντων, καθώς και οι κοινωνικο-θεσμικοί όροι καθορισμού των μισθών, η ίδια η δομή της αγοράς εργασίας, αναδιοργανώνονται κάτω από την ώθηση της πρωταρχικότητας της ελαστικοποίησης. Θα πρέπει ωστόσο να είναι σαφές ότι το σύνολο αυτών των μετασχηματισμών δεν θα μπορούσε να αναχθεί στις οικονομικο-εργονομικές πλευρές τους, ως αν ο στόχος της κεφαλαιοκρατικής παραγωγικής διαδικασίας να ήταν η παραγωγή αξιών χρήσης. Χωρίς να υποτιμούμε τη χρησιμότητα μελετών που αφορούν το συγκεκριμένο περιεχόμενο των διαδικασιών των ελαστικών εργασιών, το ουσιαστικό, από θεωρητική άποψη, θα ήταν να εξετάσουμε τις μεθόδους ελαστικοποίησης από μια ειδική άποψη: την άποψη των τρόπων καπιταλιστικής εκμετάλλευσης και κυριαρχίας. Στη βάση αυτή μπορούμε να κατανοήσουμε τις (νέες) γραμμές κατάτμησης που διαπερνούν την εργατική τάξη, καθώς και τις διαδικασίες αναδιαστρωμάτωσης τις οποίες υφίσταται.

Για να δώσουμε μια σαφή ιδέα της έκτασης των κεφαλαιοκρατικών στρατηγικών ελαστικοποίησης θα πρέπει να τονίσουμε ότι τοποθετούνται ανάμεσα στον αρχαϊσμό και την επιστημονική φαντασία. Αυτό δεν είναι τρόπος του λέγειν. Η έκταση στην οποίαν αναφέρομαι αντιστοιχεί σε πραγματικές πρακτικές οι οποίες συγκεκριμενοποιούν τη διαφοροποιημένη διαχείριση της εργατικής δύναμης. Όλα τα τμήματα του συλλογικού εργάτη δεν είναι ομοιόμορφα "ελαστικά",

"αυτοματοποιημένα" και "ολοκληρωμένα", ούτε υπόκεινται στο ίδιο πειθαρχιακό σύμπαν. Η αντίστασή τους στη λειτουργική και αριθμητική ελαστικότητα των στρατηγικών του κεφαλαιοκρατικού εκσυγχρονισμού, διαφέρει ανάλογα με την πολιτική τους ελατότητα, τη δεξιοτεχνία των κεφαλαιοκρατικών δυνάμεων να σπάνε τις πεισματάρικες εργατικές συλλογικότητες, ενώ ταυτόχρονα θα ενσωματώνουν στη βάση ενός κτητικού ατομισμού (ή, τουλάχιστον, στη βάση μιας κουλτούρας ιδιωτικοποίησης/εξατομίκευσης) ένα σημαντικό μέρος των εργαζομένων σύμφωνα με τις ταξικές βιομηχανικές παραδόσεις και πριν απ' όλα ανάλογα με την ύπαρξη ενός ισχυρού συνδικαλιστικού κινήματος, καλώς πληροφορημένου, το οποίο θα αρθρώνει την πρακτική του στο εσωτερικό ενός πλατειού δικτύου ταξικής αλληλεγγύης.

Αλλά σ' αυτή τη συγκυρία δεν θα πρέπει να λησμονούμε ότι η πρωτοβουλία ανήκει στην τάξη των κεφαλαιοκρατών. Αυτή είναι ο "δημιουργός" των "μοιραίων" στρατηγικών του ελαστικού εκσυγχρονισμού (δηλαδή των στρατηγικών που θεμελιώνονται σε επιχειρήματα και ορχηστρώνονται κυριολεκτικά ως μοιραίες, εφόσον προκύπτουν από τη μοίρα). Στην ίδια τάξη επίσης ανήκει η "τιμή" της προώθησης ελαστικών συμφωνιών, αποκεντρωμένων και έντονα διαφοροποιημένων, οι οποίες αφορούν τον άμεσο μισθό, της συνθήκες εργασίας και ασφάλειας, το χρόνο και το ρυθμό εργασίας (που δεν έχουν διόλου εξαφανισθεί, παρά τους ισχυρισμούς όλων εκείνων που ανακαλύπτουν στην παρούσα μεταλλαγή των παραγωγικών συστημάτων, το πέρασμα από τον "πολιτισμό του μόχθου" (peine) στον "πολιτισμό της μιζέριας (panne)[11]. Ειδικότερα, αυτές οι συμφωνίες εκσυγχρονισμού τροποποιούν το περιεχόμενο και τη δομή των συλλογικών διαπραγματεύσεων. Πράγματι, η οργανωμένη εργασία, απισχυομένη από τις συσσωρευμένες διακρίσεις της κρίσης και την αύξουσα προσφυγή σε ένα εργατικό δυναμικό "κατώτερου status", ή ακόμα "εκτός status", οδηγήθηκε να κάνει παραχωρήσεις σε ζητήματα μισθών (συμπίεση ή μείωση του πραγματικού μισθού, διαφοροποιημένη αμοιβή) αλλά και σε θέματα οργάνωσης της εργασίας, παραγωγικότητας, κ.λπ[12]. Οι συλλογικές συμβάσεις οι οποίες απετέλεσαν τη σπονδυλική στήλη των "άκαμπτων φορντικών" συμβάσεων, γίνονται όλο και περισσότερο ένας ξεπερασμένος τύπος: παρά τις παραχωρήσεις των συνδικάτων, οι στρατηγικές επιλογές των επιχειρήσεων (κυρίως οι στόχοι που συνδέονται με τους τεχνολογικούς μετασχηματισμούς, καθώς και τις συνθήκες εισαγωγής νέων τεχνολογιών, η επιλογή των επενδύσεων, η λειτουργική διάρθρωση της εργασιακής διαδικασίας...) εξαρτιόνται μόνον από τις διευθύνσεις. Δεν θα ήταν συνεπώς υπερβολικό να ισχυριστούμε ότι οι συλλογικές συμβάσεις τείνουν να μεταμορφωθούν σε συλλογικές παραχωρήσεις[13]. Η αποσάθρωση του pattern bargaining (υποδείγματος διαπραγμάτευσης) οδηγεί σε concession bargaining (διαπραγματεύσεις παραχωρήσεων) που αποδιοργανώνει τις συνήθειες της εργασίας και θέτει τη σφαίρα της αναπαραγωγής ως εντατικοποιημένο πεδίο της κεφαλαιοκρατικής συσσώρευσης. Οι συλλογικές διαπραγματεύσεις απισχναίνονται και τη θέση τους παίρνει η νέο-

συμβασιακή διαχείρηση των ελαστικών επαγγελματικών και έντονα ατομικιστικών διαδρομών.

Η ελαστικοποίηση της εργασίας γεννάει πρακτικές οι οποίες επιταχύνουν την εξάρθρωση των συλλογικών μορφών. Αυτή η επιδεινούμενη κατάτμιση δεν είναι μια απλή διαδικασία διαφοροποιημένης (νέο) συμβασιακής διαχείρησης της μισθωτής εργασίας, έστω και αν αυτή η πλευρά παραμένει εξαιρετικά σπουδαία. Θα ήταν εξάλλου ανεπαρκές να την ταυτίσουμε με τις κατευθύνσεις αναταξινόμησης της ποιότητας των θέσεων εργασίας που απαιτείται στα πλαίσια της modulaire οργανώσεως της εργασίας. Πράγματι, αυτό που ενίοτε θεωρείται εμπλουτισμός και αναβάθμιση της εργασίας (που θα συνίστατο στην τακτοποίηση και τη λύση προβλημάτων αντιμετωπίζοντας τα απρόβλεπτα, αντί για την εκτέλεση σταθερών και προβλέψιμων εργασιών) δεν είναι παρά ένα σχετικά περιορισμένο φαινόμενο (αν εξετάσουμε το σύνολο των ολοκληρωμένων διαδικασιών, που εκτείνονται από τη σύλληψη μέχρι την πώληση και όχι μόνο τη διαδικασία της άμεσης εργασίας). Επί πλέον, ορισμένοι συγχέουν συχνά την ελαστικότητα μεταξύ των δεξιοτήτων, δηλαδή τη διαπερατότητα των ορίων ανάμεσα σε γειτονικές δεξιότητες, με την ανασύνθεση της εργασίας, ή του "επαγγέλματος". Αλλά η αποσάθρωση των ορίων ανάμεσα στις ειδικότητες δεν είναι κατ' ανάγκην συνώνυμη με την "πολυ"-ειδίκευση και τη λειτουργική πολυδυναμικότητα[14]. Η συνένωση εργασιών που στο παρελθόν ήταν χαμηλής ποιότητας, δεν οδηγεί σε μια ποιοτική άνοδο με την αυστηρή έννοια του όρου, αλλά μάλλον προς ένα είδος "πολυ- υποβάθμισης". Αντίθετα εντείνει την προσπάθεια των μισθωτών εντατικοποιώντας την εργασία (χωρίς ουσιαστικό αντίβαρο, ούτε πραγματική αμφισβήτηση των θεμελειακών ιεραρχικών γραμμών της επιχείρησης). Θα πρέπει εξάλλου να αποσαφηνίσουμε ότι η ομαδοποίηση προηγούμενα διάσπαρτων εργασιών δεν μεταφράζεται αυτόματα σε κοινωνική αναγνώριση αυτής της "ανασύνθεσης" στην κλίμακα ταξινόμησης, η οποία εξάλλου δύσκολα μεταφέρεται έξω από τον κλάδο ή ακόμα και έξω από την επιχείρηση. Δεν θα πρέπει εντούτοις να υποτιμούμε τις πρακτικές λειτουργικής (και πειθαρχικής) αποκέντρωσης, η οποία αποβλέπει στη συντόμευση της ιεραρχικής γραμμής και σ' ένα καθεστώς συνειδητής κανονικοποίησης από την πλευρά των εργαζομένων (που κατά προτίμηση έχουν αποδιοργανωθεί) όπως οι ομάδες ημι-αυτόνομης εργασίας, οι ποιοτικοί κύκλοι κ.λπ. Πρέπει ωστόσο να μη λησμονούμε ότι τέτοια φαινόμενα συμβαίνουν στην πράξη διαφορετικά απ' ότι στις επίσημες διακηρύξεις του καπιταλισμού της επιχείρησης. Ως συνήθως, η πραγματικότητα υστερεί σε σχέση με το "ιδεώδες" των λόγων. Φυσικά δεν πρέπει να υποτιμούμε την αναδιοργάνωση της κλίμακας των προσόντων, στοιχείο-κλειδί της σημερινής κεφαλαιοκρατικής αντεπίθεσης.

Οι τρόποι κατάτμησης οι οποίοι διαγράφονται στα πλαίσια της μισθωτής εργασίας, αποδίδονται συχνά με τον όρο δυαδικότητα της αγοράς εργασίας. Η κεντρική ιδέα μιας τέτοιας ανάλυσης είναι ότι οι στρατηγικές του ελαστικού κεφαλαιοκρατικού εκσυγχρονισμού οδηγούν σε μορφολογικές αλλαγές της μισθωτής ομάδας, που έχουν ως συνέπεια την κατάρρευση της αυστηρής φορντι-

κής σύμβασης και την αντικατάστασή της από μια νέα "κανονιστική" σύμβαση η οποία προχωρεί με μια διπλή κίνηση αποκλεισμού/εγκλεισμού. Για ορισμένους η ελαστικότητα συνεπάγεται αποκλεισμούς, για άλλους, είναι μια βολικότητα σύμφωνη με τις επιθυμίες τους και που τους επιτρέπει, για να μην αναφέρουμε παρά ένα παράδειγμα, να αποκτήσουν νέες δυνατότητες στην κάθετη κλίμακα απασχολήσεων, καθώς και στην οριζόντια (συμπληρωματικές επαγγελματικές ικανότητες).

Η έννοια της δυαδικότητας έχει τα θετικά της. Κατ' αρχήν λαμβάνει υπ' όψη της ένα θεμελειώδες φαινόμενο, δηλαδή το φαινόμενο της κατάτμισης της εργατικής τάξης της διάσπασής της σε ετερογενή status. Η διπλή συνέπεια της επίθεσης ελαστικοποίησης (εξάρθρωση κανονισμών, απορρύθμιση) και της κρίσης των μορφών οργάνωσης της εργατικής τάξης (καθώς και του ταξικού φαντασιακού της) έχουν επιτείνει την ετερογένεια του προλεταριάτου. Εφεξής, η διαίρεση ανάμεσα σε "εσωτερικούς" και "εξωτερικούς" (εργάτες που εξασφαλίζουν "αρχαιολογικές" και "αναχρονιστικές" εργασίες, αν ληφθεί υπ' όψη η εξωτερική ανάθεση ορισμένων εργασιών από τη δεσπόζουσα επιχείρηση)[15] είναι μια πραγματική γραμμή οριοθέτησης, αν και προσδιορισμένη και υποταγμένη στις δομικές τάσεις του κεφαλαιοκρατικού καταμερισμού της εργασίας. Κατόπιν, η δυαδικότητα παραπέμπει σε μια εμπειρία διαφοροποίησης των μισθωτών, νοούμενη ως κατάσταση ρήξης, οικοδομημένη πάνω στις στάχτες του κυρίαρχου φορντισμού.

Εντούτοις θα ήταν μια στοιχειώδης εννοιολογική και ιστορική διασαφήνιση, να θυμίσουμε ότι η εργατική τάξη δεν απετέλεσε ποτέ ένα κοινωνικό σύνολο ομογενές και ενιαίο. Αποτελείται από τμήματα προσκολλημένα σε εσωτερικές πολικές μορφές διάρθρωσης, και δεν ενοποιείται παρά τασιακά, μέσα από αγώνες, για να ξεπεράσει τα φαινόμενα ταξικής διάσπασης, τα οποία συνεχώς αναπαράγονται από τον ανταγωνισμό των προλετάριων μεταξύ τους. Εξάλλου, η ιδέα για μια αγορά εργασίας μη κατατμημένη προκαταβολικά από τις πολιτικές αναπαραγωγής (άρα από τις ενδογενείς αντιθέσεις των κοινωνικών σχέσεων φύλου, ράτσας, ηλικίας και επαγγελματικής εκπαίδευσης) είναι πλασματική σε μεγάλο βαθμό. Αυτό που, αντίθετα, είναι πολύ πραγματικό, είναι ο καθορισμός αυτών των διαιρέσεων από τη ("μετά") βιομηχανική εφεδρική στρατιά των ανέργων: αυτό που καθιστά "προνομιούχους" τους μισθωτούς της πρωτογενούς αγοράς εργασίας, είναι προπαντός μια σχετική προστασία εναντίον της ανεργίας (ζυγίζω τις λέξεις: σχετική, απελπιστικά σχετική). Αυτό που στοιχειώνει τη νύχτα των προλετάριων με προσωρινή εργασία, είναι το φάσμα του εγκλεισμού τους σ' αυτά τα όρια. Με αφετηρία αυτό τον θεμελιακό καθορισμό, μπορούμε να συλλάβουμε από τη μια τις αντικειμενικές πιθανότητες σύγκλισης ανάμεσα στα διάφορα τμήματα των εκμεταλλευόμενων και από την άλλη την έγγεια ετερογένειά της, η οποία παραπέμπει σε διαφορετικούς τρόπους ταξικής εκμετάλλευσης. Ο ωκεανός της υποαπασχόλησης (ο ίδιος, έγγεια ετερογενής, αλλά ουσιαστικά δευτερεύων εξαιτίας της εξαρτημένης θέσης του) και οι μισθωτοί υπό την γοητεία της

συμμετοχικής διεύθυνσης, είναι δύο κοινωνικές μορφές ελαστικής συσσώρευσης οι οποίες εγγράφονται στο ίδιο κοινωνικό-πολιτικό πεδίο (το πεδίο της κεφαλαιοκρατικής εκμετάλλευσης) αλλά σύμφωνα με ιδιαίτερους τρόπους. Οι τρόποι που μας ενδιαφέρουν εδώ δεν αφορούν μόνο τα χαρακτηριστικά της εργασιακής διαδικασίας, αλλά επίσης τον τύπο σύμβασης, την έγγραφή διαφορετικών τομέων των εκμεταλλευόμενων στον καταμερισμό χειρωνακτική/πνευματική εργασία και της διαφοροποιημένης στρατηγικής της αναπαραγωγής τους.

Μία, λιγότερο σχηματική περιγραφή της αγοράς εργασίας - η οποία αναδομείται κάτω από την ώθηση της ελαστικοποίησης - θα μας οδηγούσε να αναδιατυπώσουμε τη θέση της δυαδικότητας, προτείνοντας ένα τριμερές σχήμα το οποίο θα ελάμβανε καλύτερα υπ' όψη τους τις παραγωγικές μορφές της ελαστικής συσσώρευσης. Πράγματι, θα διακρίνουμε τις τρεις ακόλουθες ομάδες εργαζομένων.

Το σκληρό πυρήνα (hard core group) ο οποίος θα αποτελούσε την πρωτογενή αγορά εργατικής δύναμης. Πρόκειται για μια κατηγορία σχετικά σταθερή, ειδικευμένη, εν γένει καλώς αμοιβόμενη,με πραγματικές δυνατότητες επανειδίκευσης και προοπτικής ανόδου. Η άλλη όψη είναι η λειτουργική ελαστικότητα και η δέσμευση στην κινητικότητα, ακόμα και γεωγραφική, αν η συγκεκριμένη κατάσταση το απαιτεί. Μια κάποια συνδικαλιστική παρουσία και έκφραση παρατηρείται συχνά, παρόλο που η γενική τάση είναι η εξασθένιση των συλλογικών διαπραγματεύσεων και η ενίσχυση της λογικής της εξατομικευμένης διαχείρισης των συμβολαίων και των διαφορών.

Η περιφέρεια η οποία περιλαμβάνει δύο ομάδες[16]: η πρώτη αποτελείται από μισθωτούς με πλήρη απασχόληση, των οποίων η ειδικότητα προσφέρεται άφθονη στην αγορά και αντικαθίσταται εύκολα. Τα κεκτημένα και τα κοινωνικά δικαιώματα αυτής της ομάδας (η οποία περιλαμβάνει τους υπαλλήλους γραφείου με τα λιγότερα προσόντα, τους χειρώνακτες εργάτες, κ.λπ) βρίσκονται σε υποχώρηση ενώ οι ρυθμοί αλλαγής εργασίας είναι ιδιαίτερα υψηλοί. Η δεύτερη περιφερειακή ομάδα, αποτελούμενη από την κινητή μάζα των "προσωρινών", χαρακτηρίζεται από μια μεγάλη αριθμητική ευλιγισία: μερική απασχόληση, προσωρινή απασχόληση, προσωρινή κάλυψη κενών θεσμών και εργασία καθορισμένου χρόνου, χωρίς να λησμονούμε τη διεύρυνση των υπεργολαβιών, της "υπόγειας οικονομίας", και της κατ' οίκον εργασίας (ιδού ένα εξαιρετικό παράδειγμα του εμπορίου της παραγωγικής προσωρινής απασχόλησης). Η υποομάδα αυτή φιλτράρεται κατά την πρόσληψη, βρίσκεται σε αβεβαιότητα ως προς το επίπεδο απασχόλησης και το εισόδημα, ελαστικοποιείται μέσα από μορφές ψευδο-μίσθωσης, που της αποδίδουν ένα νομικό status κατώτερο ως προς τις ισχύουσες νομικές και συμβατικές νόρμες. Θρυμματισμένη και απομονωμένη από μια εμπειρία μετατοπιζόμενης εργασίας, έγκλειστη σε μοναχικές επαγγελματικές τροχιές, κακοπληρωμένη και συχνά εργαζόμενη σε επικίνδυνες συνθήκες[17], είναι τρωτή σε βαθμό ευθέως ανάλογο με την ανικανότητά της να αποκτήσει στοιχειώδεις μορφές συνδικαλιστικής οργάνωσης και να κερδίσει την ενεργό συμπάθεια των

εργατών με σταθερή απασχόληση. Η ανικανότητα αυτή περιορίζει την διεκδικητική αποτελεσματικότητα του συνδικαλιστικού κινήματος των "υπόλοιπων" εργατών.

Η αυξανόμενη μάζα των "αποκλεισμένων" η οποία δεν φτάνει καν να συγκροτήσει την εργατική της δύναμη σε εμπόρευμα: νέοι που αναζητούν πρώτη εργασία, ηλικιωμένοι εργάτες ή με χαμηλά προσόντα, που συχνά ανήκουν σε παρακμάζοντες τομείς. Τα τρωτά αυτά στρώματα εξαθλιώνονται με απόλυτο τρόπο, ενώ κάποια αντίληψη της προόδου φανταζόταν ως οριστικά ξεπερασμένες τέτοιες καταστάσεις. Τα εξαθλιωμένα αυτά στρώματα των μισθωτών αντιπροσωπεύουν μια κρισιακή φτώχεια η οποία δεν έιναι "κατάλοιπο", η οποία δηλαδή θα μπορούσε να απορροφηθεί από τους μηχανισμούς αυτορύθμισης της αγοράς. Τα στρώματα αυτά, τα οποία σπάνια αναφέρονται στα "τροπάρια" των επίσημων στατιστικών, δεν αποτελούν, γι' αυτό, ένα φανταστικό τοπίο κοινωνικής θλίψης και ανθρώπινης αθλιότητας. Η ύπαρξή τους συμπαρασύρεται από το κύμα, το ίδιο όπως ο καιρός των "κερδισμένων" ορίζεται από τη μόδα, επειδή η κουλτούρα της κρίσης είναι τέτοια, ώστε το κύμα που "αποκλείει" τους μεν, "εγκλείει" τους δε στη μόδα ενός πλούτου τον οποίον υποτίθεται ότι "άξιζαν". Οι δύο αυτές όψεις δεν είναι αντιφατικές, αλλά συμπληρωματικές. Πίσω από την ανείπωτη θλίψη των "αποκλεισμένων" (η οποία αρχίζει να απασχολεί τους πιο διορατικούς από τους δημοσιολόγους του πολιτικού μάρκετιγκ, οι οποίοι έχουν ανησυχήσει από το εύρος των καταστροφών) υπάρχει η υλικότητα των κονωνικών μηχανισμών "αποκλεισμού". Αλλά στα πλαίσια του κεφαλαιοκρατικού εκσυγχρονισμού δεν υπάρχει παρά ένας αποτελεσματικός τρόπος αποκλεισμού: αυτός που συνίσταται στο να αποκλείεις, *εγκλείοντας τους πιο τρωτούς από τους κυριαρχούμενους στα έξοδα του εκσυγχρονισμού*. Αυτή η άτεγκτη λογική προκαλεί τους ιδεολογικούς αντικατοπτρισμούς της, κάνοντας να εξαφανίζεται αυθόρμητα ένας κοινωνικός χώρος όπου οι "εντός" εκτινάσσοντας (που; στο κοινωνικό κενό;) τον ενοχλητικό "εκτός", αυτοεπιβεβαιώνονται μέσα από μια φανταστική λειτουργία "κάθαρσης". Ωσάν το θέαμα μιας ζωής χωρίς όνειρα, η οποία οικείται μόνον από τον εφιάλτη, και όπου η ίδια η ιδέα της ελπίδας γίνεται περίπου αναίδεια, να ήταν χωρίς αιτιακή σχέση με τη γραμμή δομικής απόκλισης: τη γραμμή ανάμεσα στο κεφάλαιο και την εργασία.

Σημειώσεις

1. Br. E. Balibar, *Cinq Etudes du matérialisme historique*, Maspero, 1974, σ. 120.

2. Παραδόξως, η εντατικοποίηση της εμπορικής ρύθμισης απαιτεί έναν εντατικοποιημένο κρατικό παρεμβατισμό (μιά πλευρά του οποίου είναι η φορολογική και κοινωνική νομοθεσία, η οποία ευνοεί τα "υψηλά εισοδήματα"). Όπως παρατηρούν οι R. Boyer και J. Mistral: "Το Κράτος οφείλει να παρεμβαίνει περισσότερο, αν ληφθούν υπ' όψιν η ανεργία και οι χρεωκοπίες, ενώ ταυτόχρονα περιορίζει τα κονδύλια για κοινωνικές παροχές και κηρύσσεται υπέρ του ελεύθερου ανταγωνισμού και τη μη παρέμβαση στις βιομηχανικές επιλογές" (Βλ. *Esprit*, Ιανουάριος 1984 σ. 124).

3. Βλ. J. Tomaney, *Capital and Class*, No 40, 1990 σ. 53. Οι παρατηρήσεις του David Harvey πηγαίνουν προς την ίδια κατεύθυνση. Αναφορικά με τη δομή των ελαστικών προτύπων εργασίας (flexible patterns of work), ο συγγραφέας παρατηρεί: Τέτοιες ελαστικές διατάξεις για την εργασία δεν δημιουργούν αναγκαστικά μεγάλη δυσαρέσκεια στους εργαζόμενους, επειδή η ελαστικότητα μπορεί ενίοτε να είναι αμοιβαία πλεονεκτική. Αλλά οι συσσωρευόμενες συνέπειες, θεωρούμενες από την άποψη της ασφαλιστικής κάλυψης και των συνταξιοδοτικών δικαιωμάτων, καθώς και από το επίπεδο των μισθών και της εξασφάλισης εργασίας, δεν φαίνονται διόλου θετικά από την άποψη του συνόλου του εργαζόμενου πληθυσμού". (*The Condition of Postmodernity*, Basil Blackwell, 1981, σ. 51). Υπογραμ. δική μου.

4. David Harvey, op. cit. σ. 150

5. Ο John Tomaney υποστηρίζει ότι ο όρος "ελαστική ειδίκευση" στερείται περιγραφικής αξίας: "Ο όρος ελαστική ειδίκευση χρησιμοποιήθηκε για να καλύψει μια τέτοια κλίμακα εμπειριών και αλλαγών στις περιοχές της τεχνολογίας, της οργάνωσης της εργασίας και των πολιτικών θεσμών, ώστε έχασε τη μικρή ακρίβεια που είχε στο παρελθόν" (op. cit. σ.51).

6. Ταιριάζει να προσθέσουμε εδώ ότι η πόλωση των τεχνικών συστημάτων και των μορφών οικονομικής οργάνωσης που τις στηρίζουν, επενδύουν τον εθνικό χώρο από τα μέσα. Το παράδειγμα της φυγής των βιομηχανιών στις ΗΠΑ (μετατόπιση από ΒΑ προς Νότια και Δυτικά) είναι αρκετά εύγλωτο. Παραθέτουμε το σχόλιο του Christian du Tertre: "Σαν από μια ιστορική παλινδρόμηση, οι ίδιοι λόγοι που ώθησαν τους βιομηχάνους να επενδύουν, στις αρχές του αιώνα, στα Βορειο-Ανατολικά, όπου το εργατικό δυναμικό ήταν πολυάριθμο και λίγο οργανωμένο, αποτέλεσμα της μετανάστευσης, εσωτερικής και διεθνούς - τείνουν να παρασύρουν σήμερα τους επενδυτές να προσανατολίζονται προς το Νότο και τη Δύση). (Βλ. *Technologies, flexibilité et emploi - Approche sectorielle du post-taylorisme*, L' Harmattan, Paris, 1981, σ. 14).

7. Η άποψη ότι η ελαστική ειδίκευση είναι μία από τις συνιστώσες (διάβαζε: στρατηγικά θεμελιακή αλλά όχι αποκλειστική) του φάσματος των κεφαλαιοκρατικών αναδομήσεων, αναφέρεται, μεταξύ άλλων και από τον Michel Rustin: "Οι νέες τεχνολογίες πρόσφεραν τα μέσα μιας εναλλακτικής στρατηγικής (της "αναδόμησης" για το κεφάλαιο σε ορισμένους τομείς). Ωστόσο σε άλλους - π.χ. στη βιομηχανία αυτοκινήτων - η μεταφορά "φορντικών" συστημάτων σε περιοχές του κόσμου όπου η εργασία ήταν λιγότερο ικανή να τις αμφισβητήσει, απ' ότι στις μητροπόλεις, ήταν σπουδαιότερη από οποιαδήποτε υποχώρηση της οικονομίας της μαζικής παραγωγής". (Βλ. *New Left Review*, 175, 1981, σ. 61). Οπως προσδιορίζει ο συγγραφέας, "η ελαστική ειδίκευση" έχει μια οικονομική και στρατηγική σημασία σε ορισμένους τομείς και περιοχές, ενώ άλλα συστήματα ρύθμισης έχουν σκόπιμα ενισχυθεί αλλού (Ibid. σ. 62).

8. Υπενθυμίζω την επιλογή "πέντε μηδενικά" η οποία συγκεφαλαιώνει, κατά τους G. Archier και H. Sérieyx τα κύρια λειτουργικά στοιχεία της επιχείρησης 3ου κύκλου: μηδέν αποθέματα, μηδέν λιανική, μηδέν ελάττωμα, μηδέν αργία, μηδέν χαρτί. (Βλ. *L' entreprise de 3e type*, Paris, Seuil, 1984). Ειδικά η επιλογή "δημενικό στοκ" είναι άρρηκτα δεμένη με τα νέα πλαίσια ζήτησης, που είναι αυτά προϊόντων επί μέτρω και προοριζόμενα για αγορές ποικίλων μορφών και με εξαιρετικές διακυμάνσεις. Η προβλεπτική διαχείριση των αποθεμάτων προϋποθέτει μια πραγματική ικανότητα πρόβλεψης των αλλαγών του οικονομικού περιβάλλοντος, μέσα και

έξω από το εργαστάσιο.

9. "Δεν είναι δυνατόν να γνωρίζουμε το σχετικό βάρος των προ- φορντικών, φορντικών ή μετα-φορντικών συνιστωσών στην αναδυόμενη πολιτική οικονομία και είναι δυνάμει μοιραίο να αγνοήσουμε την ύπαρξη και τα προβλήματα οποιασδήποτε απ' αυτές" (M. Rustin, op. cit. σ. 76).

10. Op. cit. σ. 76. Υπογραμ. δική μου.

11. "Prospective 2005", *Sept explorations sur l' avenir*, Commissariat Général du Plan, 1985, Rapport no 1, σ. 34.

12. Βλ. Marianne Debouzy, *Travail*, 9 1985 και Benjamin Coriat, *Travail*, no 9, Septembre 1985. Ο τελευταίος αναφέρει ότι σύμφωνα με τις πρόσφατες συμφωνίες εκσυγχρονισμού αναφορικά με την ελαστικοποίηση της σχέσης μισθού-απασχόλησης "η τελική εξεσφάλιση της απασχόλησης προκύπτει από τον εκσυγχρονισμό του παραγωγικού μηχανισμού." (σ. 23). Σ' αυτές τις συνθήκες, η τεχνολογική ελαστικότητα λειτουργεί ως "άνυσμα" (αλλά και ως πρόσχημα) κοινωνικής ελαστικότητας. Σύμφωνα με τον Stanley Aronowitz "οι παραχωρήσεις που κάνουν τα συνδικάτα δεν περιορίζονται πια στη μείωση των μισθών, των συντάξεων και της κοινωνικής ασφάλισης. Στις πρόσφατες διαπραγματεύσεις, οι κυριώτερες παραχωρήσεις αφορούσαν τη ρύθμιση της εργασίας". (στο *Les Syndicats Français et Americains face aux mutations technologiques*, Ed. Anthropos - Ancreze, Paris 1984, σ. 58. (Συλλογικό έργο). Η Marianne Debouzy, αναλύοντας τις μεταλλαγές της αμερικανικής εργατικής τάξης στη ρηγκανική περίοδο, διερωτάται για τις συνέπειες της απορρύθμισης στα συμφέροντα της τάξης και στη συνδικαλιστική δραστηριότητα: "Η απορρύθμιση δεν έχει ως αντικείμενο να κάνει αναδομήσεις σε μιά κατάσταση κρίσης, να ενισχύσει ορισμένα συμφέροντα σε βάρος άλλων;" (σ. 8). Η συγγραφέας αναφέρει ότι η απορρύθμιση "προκάλεσε την εμφάνιση εκατοντάδων νέων εταιρειών όπου δεν υπάρχουν συνδικάτα και οι οποίες προσφέρουν χαμηλότερες τιμές και μισθούς και αρνούνται να πληρώσουν τους μισθούς που έχουν καθοριστεί από τις συλλογικές συμβάσεις του κλάδου" (Ibid.). Τα συνδικάτα έκαναν τις περισσότερες παραχωρήσεις στο τομέα των κανονισμών της εργασίας. "Εγκατέλειψαν κανόνες οι οποίοι εμποδίζουν την υπο-πληρωμή και κανόνες που περιορίζουν τη μερική απασχόληση" (σ.11). Άλλο σημαντικό γεγονός: Το φάσμα της προσωρινότητας και η μόνιμη αβεβαιότητα καθιστούν ικανή την επαλληλία της ανεργίας και της εξαιρετικά διαδεδομένης πρακτικής των συμπληρωματικών ωρών. Όπως υπογραμμίζει η M. Debouzy "οι υπερωρίες δεν είναι μόνο υποχρεωτικές: αναζητούνται σε περίοδο κρίσης. Η αντίδραση των εργατών οι οποίοι αισθάνονται απειλούμενοι, είναι να συσσωρεύουν το μέγιστο ωρών εργασίας" (Ibid., σ. 9).

13. Σχετικά με τα αμερικανικά συνδικάτα ο Stanley Aronowitz παρατηρεί ότι "εγκατέλειψαν ακόμα και τα δικαιώματα που συνεπάγεται η αρχαιότητα σε θέματα απολύσεων, εξελίξεως και κινητικότητας". (op. cit. σ. 59). Η επίθεση της εργοδοσίας διευκολύνθηκε από τη γραφειοκρατικοποίηση των συνδικάτων και την ταύτισή τους με το Κράτος-Πρόνοια (ibid., σ. 61). Πρέπει εξάλλου να υπογραμμισθεί ότι η ιδιωτικοποίηση της κοινωνικής κάλυψης, η μείωση των δημόσιων δαπανών για πρόνοια, με δύο λόγια, η κρίση του κοινωνικού Κράτους, συμπίεσαν τα περιθώρια χειρισμών της οργανωμένης εργασίας ενώ έκαναν πιο εύθραυστη την κατάσταση των ήδη ευρέως τρωτών κοινωνικών ομάδων.

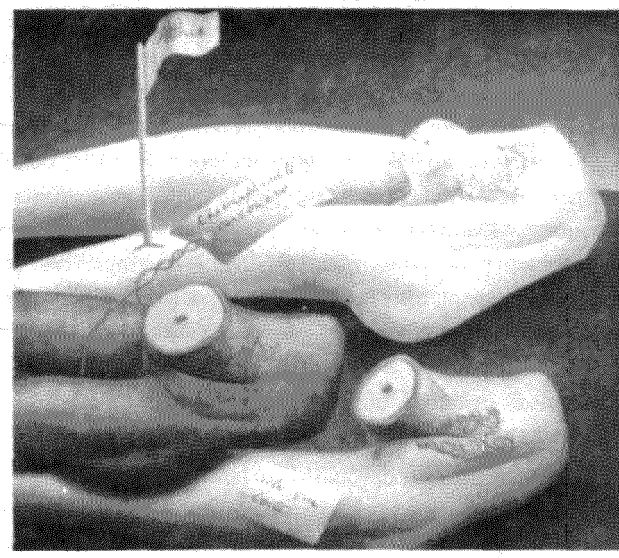
14. Για να επαναλάβουμε το σχόλιο του John Tomaney: " Πολλοί ερευνητές φαίνεται να θεωρούν τη διεύρυνση των εργατικών καθηκόντων σαν απόδειξη επανειδίκευσης, αλλά η καλή επιφόρτιση περισσότερων υπευθυνοτήτων δεν ισοδυναμεί με επανειδίκευση " (op.cit. σ. 43).

15. Βλ. Jean-Paul de Gaudemar, "De la fabrique au site: naissance de l' usine mobile", στο *Figures du nouvel ordre productif*, Maspero, Paris, 1980 (συλλογικό έργο).

16. Βλ. David Harvey, op. cit.

17. Σχετικά με τις συνθήκες εργασίας στην ηλεκτρονική βιομηχανία της Silicon Valley (Κοιλάδας του Πυριτίου) οι οποίες θεωρούνται από τους μη πληροφορημένους σαν "καθαρές", ο Dennis Hayes παρατηρεί: "Το 1980, το ποσοστό επαγγελματικών ασθενειών των εργαζομένων του τομέα των ημι-αγωγών ήταν περισσότερο από τρεις φορές υψηλότερο από αυτό των εργατών της βιομηχανίας μεταποίησης. "*Behind the Silicon curtain. The sudections of work in a lonely era*, South and Press, Boston, 1989, σ. 65). Είπατε ότι είναι το τέλος του πολιτισμού του "μόχθου"; Ίσως, με τον όρο να υποθέσετε ότι οι εργάτες αχρησπεύονται τόσο συχνά από ανία (η από "υπέρμετρη επιθυμία για αλλαγή")....

Μετάφραση: Γ.Λ.

Ithel Colquhoun «Η οικογένεια του πεύκου», 1941